

Львові. – Ф. 322. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 2. 15. Там само. – Ф. 328. – Оп. 1. – Спр. 110. – Арк. 4. 16. Українська Загальна Енциклопедія. – Львів-Станіслав-Коломия. – 1935. – Т. 3. – 1311 с.

Виктор Савенко

ПОДГОТОВКА И ИЗДАНИЕ НОШ УКРАИНСКИЙ ОБЩЕЙ ЭНЦИКЛОПЕДИИ

В статье исследовано один из важных участков научно-общественной деятельности НОШ в межвоенный период – подготовку и издание Обществом Украинский Всеобщей Энциклопедии и ее значение для формирования украинского национального сознания как в рамках Второй Речи Посполитой, так и вне их.

Ключевые слова: Научное общество им. Шевченко, Украинская Общая Энциклопедия, национальное сознание, Восточная Галиция, национальное возрождение.

Victor Savenko

PREPARATION AND PUBLICATION OF GENERAL NTSH UKRAINIAN ENCYCLOPEDIA

The article examines one of the important areas of scientific and public activity Shevchenko Scientific Society in the interwar period – the preparation and publication of the Ukrainian Society of the Universal Encyclopedia and its significance for the Ukrainian national consciousness as a Second within the Commonwealth and beyond.

Keywords: Scientific Society. Shevchenko, the Ukrainian General Encyclopedia, national consciousness, Eastern Galicia, the national revival.

УДК 94 (477)

Іван Зуляк

СЛІДЧА І АГЕНТУРНО-ОПЕРАТИВНА РОБОТА НКВС В УКРАЇНІ У 1939 Р.

У статті проаналізовано низку секретних наказів і директив НКВС УРСР, пов'язаних з недоліками слідчої роботи силових структур, слідчого управління Житомирської області, агентурно-оперативною роботою управлінь внутрішніх справ у Тернопільській, Станіславівській, Львівській та Луцькій областях, профілактичних заходів щодо попередження підпалів і пожеж колгоспного майна, успішного проведення посівної кампанії, збереження врожаю тощо.

Ключові слова: слідча і агентурно-оперативна робота, НКВС, радянська Україна, Західна Україна, репресивна система.

Досліджувана проблема є надзвичайно актуальною, оскільки дає змогу проаналізувати дії НКВС УРСР у вересні 1939 р., пов'язані з приходом Червоної армії і встановленням радянської влади на українських землях колишньої Другої Речі Посполитої. Окрім того у публікації відображено діяльність НКВС у радянській Україні як репресивного органу. Важливу роль у процесі встановлення радянської влади у Західній Україні, після 17 вересня 1939 р., відігравали органи внутрішніх справ, на які покладалися завдання не лише дотримання "соціалістичної законності", але й слідча і агентурно-оперативна робота у Тернопільській, Станіславівській, Львівській та Луцькій областях.

Практично усі державні структури у радянській Україні і на території Західної України було охоплено розгалуженою мережею агентурно-оперативної роботи НКВС, оскільки політичне керівництво СРСР вимагало тотального контролю за громадянами з метою посилення диктату і нагнітання страху, прикриваючись соціалістичними ідеями загальної рівності і справедливості, боротьбою з "ворогами народу".

Мета статті – дослідити слідчу і агентурно-оперативну роботу НКВС в Україні 1939 р.

Основні завдання наукової публікації обумовлені аналізом секретних наказів НКВС УРСР, пов'язаних з недоліками слідчої роботи цього органу і слідчого управління Житомирської області, особливостями агентурно-оперативної і слідчої роботи управлінь внутрішніх справ Тернопільської, Станіславівської, Львівської та Луцької областей.

Хронологічні рамки статті охоплюють секретні накази НКВС УРСР, введені у дію упродовж 5 січня – 23 грудня 1939 р.

Зрозуміло, що обмежений обсяг цієї статті не вичерпує усієї слідчої і агентурно-оперативної роботи НКВС в Україні у 1939 р. Однак її автор вважав за необхідне зосередити основну увагу саме на зазначеній проблематиці, дослідити механізм репресивної дії внутрішніх органів на території радянської України і західноукраїнських земель, розвіяти створений більшовицькою пропагандою міф про дотримання "законності" дій НКВС, "об'єктивність" слідства, "неупередженість" органів внутрішніх справ тощо.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано науковцями. Зокрема, негативний вплив сталінського тоталітарного режиму на західноукраїнську інтелігенцію розкрито у монографічному дослідженні О. Рубльова і Ю. Черченка [1]. Важливим у розширенні документальної бази репресивно-каральної системи служить дослідження І. Біласа [2]. У праці Б. Яроша, з позицій історико-політологічного підходу, проаналізовано становище, вплив і наслідки тоталітарного режиму на західноукраїнських землях у 30–50-ті рр. ХХ ст. [3]. Вплив тоталітарної системи на розвиток українського села дослідив О.Малярчук [4].

Державно-правові чинники встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні у 1939 – 1941 рр. аналізувала С. Кондратюк [5]. Історико-правові аспекти діяльності військ НКВС (МВС) в Україні упродовж 1939–1953 рр. вивчав О. Калюк [6], органів міліції Станиславівської області у 1939–1946 рр. досліджував В. Ковалик [7].

Використовуючи документальну базу архівів українських і польських спеціальних служб, І. Ільюшин аналізував антирадянське підпілля в Західній Україні і НКВС в 1939–1941 рр. [8].

Основу джерельної бази статті складають архівні матеріали Галузевого державного архіву Служби Безпеки України.

Аналізуючи історіографічні праці і джерельну базу наукової проблематики, приходимо до логічного висновку про те, що досліджувана тематика на сьогодні ще не стала об'єктом комплексного вивчення науковцями.

Наукова новизна статті полягає у тому, що у публікації вперше зроблено спробу дослідження слідчої та агентурно-оперативної роботи НКВС в Україні у 1939 р.

У радянській Україні першочерговим завданням НКВС у 1939 р. було вдосконалення системи органів внутрішніх справ, пов'язаної як з утриманням значної кількості арештованих, так і проведенням допитів, а також тотальним контролем за усім суспільством. Тому один з перших секретних наказів народного комісара внутрішніх справ від 8 січня 1939 р. за № 004, що стосувався недоліків слідчої роботи НКВС, а саме незначного використання в'язничних камер, виділених управлінню держбезпеки у спецкорпусі Лук'янівської в'язниці для допиту арештованих. Так, на 15 грудня 1938 р. у спецкорпусі із 83 осіб допитано лише 11, 16–17 грудня поточного року зі 196 осіб у ньому не допитували жодного арештованого [9, арк. 112].

Це призводило до того, що арештанти допиту як такого не проходили, їх або відправляли назад у камери утримання, або ж допитували у адміністративному корпусі наркомату, що суперечило інструкції. Арештовані ж, колишні співробітники НКВС, офіцери Червоної армії, що прибували до камер утримання, знаходилися у них спільно з контрреволюційними елементами, шпигунами іноземних розвідок, що призводило до того, що відбувався витік інформації, який стосувався методів роботи слідчих органів, озброєння Червоної армії тощо. З іншого боку, деякі слідчі також були джерелом інформації для арештованих, проводячи допити у адміністративному корпусі, арештовані знайомились з його плануванням, розташуванням кабінетів, можливими шляхами втечі тощо [9, арк. 112 зв].

Виходячи зі згаданого секретного наказу, керівництво НКВС заборонило проводити допити у адміністративному приміщенні, відсутності допиту як такого, збільшивши час його проведення. Як виняток, очні ставки зі слідчими обмежили 30–50 хв. Повністю ізолювали колишніх співробітників НКВС і офіцерів Червоної армії від інших арештованих. Для доставки арештантів використовувались автобуси, що здійснювали рейси чотири рази щодоби, двічі удень і вночі, слідчі доставлялися спецтранспортом. Окрім того заборонялися приватні і телефонні розмови слідчих у присутності арештованих [9, арк. 112 зв – 113].

Черговий секретний наказ наркома внутрішніх справ від 9 січня 1939 р. за № 0010 стосувався результатів перевірки стану слідчої роботи управління внутрішніх справ у Житомирській області. Основною причиною, що викликала перевірку управління внутрішніх справ у Житомирській області був той факт, що упродовж останньої половини місяця від нього не поступило жодної справи до судових інстанцій [9, арк. 111].

Наведені факти свідчать про неналежне виконання слідчими органами своїх посадових обов'язків, зловживання службовим становищем, перевищення повноважень. Власне мова йшла

не про встановлення вини чи виправдання арештованого, а про використання репресивної системи державних органів у боротьбі з "пошуком ворогів" у цілому, і в корисливих інтересах окремих посадових осіб зокрема.

Як свідчить перевірка названого підрозділу НКВС, у його роботі були серйозні недоліки, що стосувалися постанов РНК СРСР і ЦК ВКП (б) від 17 листопада 1938 р. і наказу НКВС СРСР за № 00762 від 26 листопада 1938 р., не були виконані у повному обсязі і не стали основою для щоденної роботи внутрішніх органів.

У слідчих справах 3-го відділу управління, арештованих Діонісія та Магдалени Березницьких, Камінської, були відсутні постанови і ордери про арешти, санкції прокурора, постанови про вибір міри покарання. У відділах, очолюваних Васильєвим і Родіоновим (імена, на жаль, не вказано – автор), речові докази зберігались не належним чином. Особисті речі арештованих передавались до відділу без відповідної постанови працівників управління або слідчих, що поселялися у помешкання арештованих. Вказаний факт мав місце у справі арештованих Березницьких, слідчий Кривенко незаконно зайняв їх помешкання [9, арк. 110].

Перевірка також встановила, що слідчі допитів не проводили, а зводили їх до формальностей, допитуючи щодня одного арештанта упродовж 30–90 хв. У звіті перевірки згадуються слідчі Кротенко, який допитував арештованого 25 хв., Жаботинський – 45 хв., Молдованський – 60 хв, Різниченко і Грицик – по 70 хв. [9, арк. 110 зв].

НКВС звертав увагу на той факт, що допити арештованих у в'язниці проводилися за обіднім столом з вживанням пива, залишенням без нагляду ножів, вилок, посуду тощо. Цього припускався слідчий Коваленко.

Значним порушенням посадової інструкції слідчими Копяєвим, Кривенком та Нирком був допит арештованого іншими працівниками управління, що не мали до справи жодного відношення, фактично здійснювався метод групового допиту. Слідчі Привін і Наришков під час допитів арештованих майже ніколи не оформляли протоколи. Збір доказової бази не практикувався, на низькому рівні проводилася експертиза, покази свідків, зазвичай, не враховувалися. Деякі слідчі, як Кухто, поверхово знайомилися з матеріалами справи, не маючи достатньої компетенції, піддавали сумнівам висновки експерта тощо [9, арк. 110 зв]. Інші слідчі, Нирко та Андрєєв не встановлювали конкретну вину арештованих, а звинувачували їх у злочинах, яких вони не здійснювали.

Комісія НКВС встановила фактично одностороннього збору слідчих матеріалів і формального ведення допитів слідчими, відсутності агентурного апарату, за рахунок якого можна було б добитись суттєвих результатів у роботі та інші факти [9, арк. 111].

Секретний наказ наркома внутрішніх справ за № 0011 від 10 січня 1939 р. стосувався злочинних методів ведення слідства оперуповноваженим 2-го відділу Київського обласного управління НКВС І. Ступаченком [9, арк. 109].

Згідно зі слідчою справою № 102718, арештованого П. Турчинського, слідчий І. Ступаченко викликав у якості свідка неписьменну Х. Пастушенко, і нібито від її імені у протоколі допиту записав про те, що арештований П. Турчинський виступав проти радянської влади, поширював наклепи проти уряду СРСР, виголошував антибільшовицькі гасла тощо. Під час передопиту свідка виявилось, що їй невідомо про арештованого П. Турчинського і про його антирадянську діяльність вона нічого не знає.

Аналогічні свідчення надійшли від передопиту свідків Козлова і Мельничука, яких раніше допитував І. Ступаченко у справі Константиновського, Химерика та інших свідків у справі Савченко-Боженко. Наприклад, свідки Козлов і Мельничук повідомили, що вони лише знають про Константиновського те, що він не брав участі у виборах до Верховної Ради УРСР, Химерик те, що Савченко-Боженко не мав відношення до антирадянської діяльності [9, арк. 109–109 зв].

Уже під час слідства виявилось, що І. Ступаченко самовільно, на основі того, що арештовані не брали участі у виборах до Верховної Ради УРСР, звинуватив їх у антирадянській діяльності. Слідчий відбувся арештом на 20 діб і звільненням з органів НКВС [9, арк. 109 зв].

Зміст наступного секретного наказу наркомату внутрішніх справ від 13 січня 1939 р. за № 0012 зобов'язував начальників аналогічних управлінь з усією відповідальністю віднести до скарг осіб, засуджених згідно з ухвалою так званих рішень "трижок". Як свідчать архівні матеріали, більшість керівників органів внутрішніх справ формально підходили до розв'язання цієї назрілої проблеми [9, арк. 108]. Так, начальнику УНКВС у Київській області Долгушеву 27 листопада 1938 р. було скеровано заяву арештованого і засудженого "трижкою" УНКВС у Київській області Д. Батурова.

Начальник УНКВС Долгушев перегляд справи арештованого Д. Батурова вважав безпідставним, однак перевіркою встановлено, що насправді справа заявника навіть і не розглядалася. До арешту, Д. Батуров працював літературним редактором "Укрсільгоспвидаву" і винним себе не визнавав у антирадянській діяльності. Незважаючи на це, він все ж таки отримав 10

років ув'язнення, хоча у матеріалах судової справи відсутні будь-які прямі докази його вини [9, арк. 108 зв].

Перевірка контингенту в'язнів у в'язницях стала причиною появи секретного наказу за 00113 від 7 липня 1939 р. НКВС констатував факт перебування упродовж 1937–1938 рр. у в'язницях арештантів без слідчих справ, слідство над якими тривало. Йдеться про значну кількість таких в'язнів, однак конкретних даних не приводиться. Це було свідченням того, що внутрішні органи на той час не володіли повною інформацією з цього приводу. Наприклад, у Харківській області таких арештованих було 8 осіб. У в'язниці Дніпропетровська згадується про засудженого Трушина, слідча справа якого нібито була загублена [9, арк. 59].

Згідно з секретними даними на 1 квітня 1939 р. УНКВС у Харківській області більше двох років розслідував 71 справу на 357 арештованих, понад двох років – 141 справу на 618 осіб, у Одеській області – до двох років – 49 справ на 184 арештованих, понад двох років – 137 справ на 277 арештованих, у Дніпропетровській області – до двох років – 6 справ на 21 арештованого, понад двох років – 21 справу на 67 арештованих, у Сумській області – до двох років – 22 справи на 85 арештованих, понад двох років – 54 справи на 246 арештованих, у Ворошиловградській області – до двох років – 3 справи на 14 арештованих, понад двох років – 10 справ на 35 арештованих [12, арк. 114–115].

У інших обласних управліннях внутрішніх справ були аналогічні факти, коли ув'язнені перебували у в'язниці без судових рішень і слідчих справ, їх утримували упродовж 1937 – 1938 рр. без жодних, оформлених на те документів. Траплялися випадки, коли в слідчих управліннях навіть не знали про арештованих, що числилися за ними, які документально були вже страчені, однак ще перебували в ув'язненні. Так, у Харківській в'язниці № 5 зустрічається інформація про те, що судом "трійки" засуджено арештованого до розстрілу 27 березня 1938 р. (протокол № 37), а 26 березня поточного року вирок виконано. Аналогічна ситуація прослідковується у в'язниці № 7 м. Суми, Ворошиловограда та інших міст і областей [9, арк. 59–59 зв]. З цього приводу НКВС висловлював сумнів щодо утримання в місцях позбавлення волі арештованих, про яких невідомо не лише місцевим управлінням внутрішніх справ, але й слідчим органам.

Звичайно, що такі випадки були свідченням безвідповідального ставлення персоналу в'язниць до обліку арештованих, з іншого боку, ситуація, що склалася пояснюється масовими репресіями влади у відношенні до громадян, бажанням виконати і перевиконати плани щодо пошуків "ворогів народу", безпідставно і незаконно арештовуючи осіб, не причетних до скоєння тих чи інших злочинів.

Не менш важливим питанням, що перебувало під постійним контролем НКВС була протипожежна профілактика, що стосувалася державного і колгоспного майна, а також успішне проведення посівної кампанії, забезпечення високого врожаю зернових і його збереженість. На нашу думку, ці питання мали б перебувати на контролі не силових структур, а протипожежних, сільськогосподарських і агротехнічних органів, тому що методи їх розв'язання виходили за межі компетенції органів внутрішніх справ.

Секретний наказ наркома внутрішніх справ за № 0076 від 30 квітня 1939 р. стосувався профілактичних заходів і посилення агентурно-оперативної роботи, пов'язаної з боротьбою проти підпалів і пожеж колгоспного майна [9, арк. 66]. У ньому спостерігалася доволі цікава тенденція, послаблення агентурно-оперативної роботи НКВС на місцях, призводило до підпалів і пожеж у Київській, Харківській, Чернігівській і Житомирській областях.

На нашу думку, це звичайна халатність і безвідповідальність окремих посадових осіб, відсутність протипожежного інвентаря тощо. Як вважав НКВС, основною причиною підпалів і пожеж були кримінальні й антирадянські елементи, що своєю злочинною діяльністю наносили значні збитки радянській державі, намагалися паралізувати кампанію зі збору врожаю. Однак жодних фактів не наводилося. Можна вважати, що таких і не було, тому що традиційно органи внутрішніх справ намагалися оперувати певними фактами, це свідчило б не лише про їхню роль у боротьбі з підпалами і пожежами, але й підняло б планові показники "розкриття" злочинів.

Як свідчить аналіз наказу, лише у одному з пунктів йдеться про посилення агентурно-оперативної роботи щодо боротьби з підпалами і пожежами, усі ж інші – 9, присвячено дотриманню елементарних протипожежних заходів, що й були основними причинами виникнення пожеж під час збору врожаю [9, арк. 66–66 зв].

У секретному наказі за № 2008/сн від 18 травня 1939 р. повідомлялося про важливість посівної кампанії для соціалістичного будівництва, про те, що незважаючи на несприятливі весняні природно-кліматичні умови, саме політичні і виробничі настрої серед колгоспників, мали б забезпечити високу врожайність "соціалістичних полів" [9, арк. 64]. Також наголошувалося на тому, що збір врожаю 1939 р. повинен пройти під гаслом боротьби за "... сталінські 8 мільярдів пудів щорічного збору зерна – вчасно, без найменших втрат, забезпечивши повну збереженість урожаю" [9, арк. 64].

НКВС звертав увагу начальників обласних і районних відділів внутрішніх справ на той факт, що підготовка до прийому нового урожаю в МТС, колгоспах, радгоспах і заготівельних організаціях проводиться не належним чином, затягується ремонт сільськогосподарської техніки, складських приміщень. Станом на 10 травня 1939 р. було відремонтовано комбайнів лише 51,4 % від плану МТС і 28,9 % у радгоспах [9, арк. 64]. Особливо відставали з ремонтом техніки МТС Чернігівської області – 23, 5 % виконано від запланованих робіт, Сумської області – 27,7 % [9, арк. 64].

Окрім того, НКВС наголошував на важливості боротьби зі шкідниками сільськогосподарських полів, бур'янами, недотриманням агротехнічних правил догляду за посівами, відсутності системної підготовчої роботи з підбору кадрів на токи і зерносховища. До речі кажучи, у цьому силові структури вбачали результат підривної діяльності залишків ворожих елементів, які намагалися зірвати успішне проведення серйозної господарсько-політичної кампанії [9, арк. 64–64 зв].

Однак назрілі проблеми не варто трактувати як наслідок підривної діяльності ворожих радянській владі елементів, а як безвідповідальності, безгосподарності, халатності і некомпетентності посадових осіб, відсутність кваліфікованих кадрів, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, необхідного складського устаткування, що призводило до черг на приймальні пункти, заниження якості продукції, обважування тощо.

У полі зору органів внутрішніх справ перебувало будівництво нових зерносховищ. Станом на 10 травня 1939 р. цей показник сягав лише 34 %. На той час спорудження зерносховищ не розпочали у Вінницькій, Дніпропетровській і Ворошиловградській областях, технічна база "Заготзерно" була готовою до прийому нового врожаю лише на 76 % [9, арк. 64 зв]. НКВС володів інформацією, що ці дані набагато завищені, особливо це стосувалося Полтавської, Ворошиловградської і Дніпропетровської областей.

Незначна увага приділялася питанням соціально-побутового характеру, це в основному забезпечення харчуванням робітників і селян під час збору врожаю, ночівлею тощо. Виходячи з положень секретного наказу, основним завданням місцевих управлінь НКВС повинно бути розширення і охоплення розгалуженою агентурною сіткою усіх зерносховищ, токів, лабораторій, приймальних пунктів, заготівельних організацій, колгоспів і радгоспів з метою збереження врожаю від розкрадань, обважувань тощо [9, арк. 65].

Ситуація, що склалася у Західній Україні з приходом Червоної армії, після 17 вересня 1939 р., діаметрально відрізнялася від тих умов, у яких діяли органи внутрішніх справ у радянській Україні. Сталінське керівництво свій похід за оволодіння Західною Україною трактувало як визвольну місію, скеровану на захист українського населення, що проживало на території Польщі і роками терпіло соціальні й національні утиски з боку польського уряду.

А відразу після вступу на ці землі радянських військ наводило ще один аргумент – вимогу соборності України: трудящі західноукраїнських земель матимуть змогу здійснити свою віковічну мрію про возз'єднання в єдиній Українській державі. Ці аргументи стали не лише політичною легітимацією, якою радянський уряд виправдовував свій крок, – вони були розраховані й на те, щоб завоювати симпатії західноукраїнського населення [10, с. 149].

Особливість роботи НКВС у Західній Україні в 1939 р. обумовлювалася тим, що для боротьби з контрреволюційними елементами і агентами іноземних розвідок при обласних управліннях внутрішніх справ були створені і діяли такі відділи, як 2, 3, ІНО (закордонний – примітка автора), ЕКО (економічний – примітка автора), слідчий, 1, 3 спецвідділи. Їх діяльність скеровувалася на розширення агентурної мережі з метою виявлення "ворогів народу" і їх подальшої ліквідації. Використовувалися перевірені у радянській Україні методи примусу і тиску, фальсифікації даних, відсутність доказової бази тощо.

Адміністративно-командні методи радянського керівництва вплинули на усі аспекти життя західноукраїнського суспільства. "За кілька тижнів після приєднання НКВС установив контроль над усіма сферами життя. Масові арешти було проведено вже в другій половині жовтня 1939 року.... кількість їх зростає. Заарештовували переважно польських військових офіцерів, землевласників, бізнесменів, поліцаїв і членів довоєнних польських організацій, таких як скаути й "Союз стрільців". Іноді людей арештовували невмотивовано. У великих і малих містах у в'язницях сиділи тисячі. НКВС заарештував українських політичних лідерів і членів українського націоналістичного підпілля. Тисячі українських активістів тікали до окупованої німцями Польщі" [11, с. 144].

Секретний наказ наркома внутрішніх справ за № 00211 від 23 грудня 1939 р. стосувався недоліків у роботі управлінь НКВС у Тернопільській, Станіславській, Львівській та Луцькій областях. У ньому зокрема йшлося про те, що завдяки оперативним діям обласних управлінь органів внутрішніх справ було нанесено серйозний удар у розгромі антирадянських формувань і розвідувальних структур колишньої Польщі, що дало змогу паралізувати відкритий спротив

контрреволюційних елементів, перейти до планової роботи з забезпечення втілення у життя завдань партії і уряду [9, арк. 1].

Відзначалося й те, що в оперативно-слідчій роботі у названих областях, були такі недоліки, як низький рівень розширення агентурної мережі, відсутність професійного кадрового потенціалу серед оперативників, що не давало змоги завдати серйозного удару контрреволюційному підпіллю, значна частина завербованих агентів, без належної перевірки, передавала дезінформацію, відмовлялася від співпраці тощо. Оперативно-агентурні обліки управлінь кількісно і якісно поповнювалися повільно. Агентурні слідчі матеріали і архіви колишніх польських органів і антирадянських політичних партій майже не систематизувалися і не вивчалися. Окрім того, у більшості випадків в оперативних відділах управлінь були відсутні конспіративні квартири, агентуру приймали здебільшого у приміщеннях органів внутрішніх справ, на вулицях, квартирах співробітників, що призводило до розкриття агентурної мережі [9, арк. 1–1 зв].

НКВС звертав основну увагу на практичну відсутність агентурної роботи з виявлення можливих контактів контрреволюційних елементів західноукраїнських областей з підпіллям інших регіонів України, особливо українськими націоналістами. Крім загальних недоліків у роботі обласних управлінь НКВС, можна виділити й систематизувати ті, що мали безпосереднє відношення до функціонування певних відділів. Так, 2-й відділ традиційно займався секретно-політичними питаннями і працювали з донощиками. Як свідчить аналіз, їх діяльність була не на високому рівні, незважаючи на те, що саме у Західній Україні, як вважав наркомат внутрішніх справ, концентрувалися вороги більшовицької влади, які з приходом Червоної армії перейшли у глибоке підпілля і проводили підривну антирадянську роботу [9, арк. 1 зв, 2].

Згідно з секретними даними НКВС на 1 грудня 1939 р. 2-й відділ Тернопільського УНКВС нараховував 56 осіб, з них 12 агентів, Станиславівського – 98 осіб, з них 27 агентів, Луцького – 48 осіб, з них 9 агентів, Львівського 227 осіб [9, арк. 2]. Варто відзначити, що незважаючи на таку кількість працівників і агентів цих відділів УНКВС, практично була відсутня агентура серед колишніх польських поліцейських, духовенства, інтелігенції та інших соціальних верств. Незначну агентуру вони мали серед членів польських колоністів-осадників і представників українських політичних партій, хоча і вона була доволі незначною. Так, наприклад, у Станиславівському УНКВС було 2 агенти у середовищі УНДО, 3 – БУНД, 4 – УСРП [9, арк. 2]. Аналогічною була ситуація і у Тернопільській, Львівській та Луцькій областях.

Про відсутність серйозної агентури в націоналістичних колах на той час свідчить організований виступ ОУН у Збаразькому повіті Тернопільської області, про що не було відомо в обласному управлінні НКВС. Тим не менше у Тернопільському управлінні було 4 агентурні справи під назвами "Павутина", "Вояки" та інші і ще 50 справ-формулярів у стані напрацювання, Станиславівському – 2 агентурні справи "Чума", "Павутина", Львівському – 27 агентурних справ "Месники", "Єзуїти", "Шкільна організація "Свобода" та інші і 190 справ-формулярів у стані напрацювання, Луцькому – 9 агентурних справ "Зрадники", "Петлюрівці", "Пани" та інші [9, арк. 2, 2 зв].

Серед справ, що перебували у стані напрацювання варто виокремити той факт, що вони не мали серйозного фактологічного підтвердження і значного агентурного підкріплення. До них варто віднести такі у Тернопільському УНКВС, як "Вояки", Львівському – "Емігранти", "Юристи", "Рештки", "Чинovníки", "Гімназисти", "Пінгвіни", "Механіки" та інші, Луцькому – "Петлюрівці", "Пани", "Фалангісти", "Фашисти" та інші [9, арк. 2 зв].

Більшість агентурних справ 2-их відділів УНКВС мали слабку документальну і доказову базу, стосувалися в основному різних соціальних верств населення, які могли би гіпотетично мати відношення до так званих "контрреволюційних кіл" Західної України. Насаджуючи "радянський варіант" побудови громадянського суспільства, органи внутрішніх справ намагалися контролювати ситуацію за рахунок розгалуженої агентурної мережі.

Треті відділи обласних управлінь НКВС займалися агентурно-розвідувальною контрреволюційною діяльністю. В основному їх діяльність пов'язувалася з польськими і українськими контрреволюційними елементами. Згідно з секретними даними НКВС на 1 грудня 1939 р. була така кількість агентів у відділах обласних управлінь. У Станиславівському УНКВС на обліку перебувало 2 агенти, Львівському – 23, Луцькому – 29 [9, арк. 2 зв].

Основним недоліком роботи 3-іх відділів було те, що зовсім не пророблявся німецький напрямок агентури, боротьби з тероризмом й агентами іноземних розвідок. До них традиційно відносили колишніх польських офіцерів, осадників, стрільців. Інформація про агентів цього відділу була такою. Наприклад, у Луцькому УНКВС був 1 агент – колишній офіцер, 2 колоністи-осадники, Львівському – 4 агенти – колишні офіцери, Станиславівському – 7 агентів – колишніх офіцерів, серед стрільців – 3 донощики [9, арк. 3].

До справ, що перебували у стані напрацювання можна віднести у Станиславівському УНКВС – 2 справи – "Переправа", "Монастир", Львівському – 5 справ – "Явка", "Емігранти", "Легіонери" та інші й заведених 28 справ-формулярів, Тернопільському – 8 справ – "Вояки", "Вороги", "Незадоволені" та інші й заведених 77 справ-формулярів, Луцькому – 9 справ – "Емігранти", "Мрійники", "Павутина", "Зрадники", "Страуси", "Стрикулісти" та інші [9, арк. 3].

Відділ ІНО займався роботою з закордонними агентами, що входила до сфери діяльності начальників 3-ix відділів управлінь НКВС, яку їх зобов'язували виконувати начальники обласних управлінь, що входило вже до сфери їхніх повноважень Основний напрям роботи скеровувався на засилання агентів у польські емігрантські кола, українські закордонні центри, розвідки іноземних держав [9, арк. 3, 3 зв].

Аналіз секретного наказу свідчить про те, за кордоном перебувала значна кількість агентів НКВС. Варто відзначити, що органи НКВС довіряли не усім, особливо це стосувалося кур'єрів. Крім підписок про співпрацю з органами внутрішніх справ, серйозних агентурних донесень в управління НКВС не поступало. Так, Луцьким НКВС розроблялися агентурні справи "Студентка", "Журналіст", "Художниця", "Блондинка", Станиславівським – "Наречений", "Крузо", "Петров" [9, арк. 3 зв]. Були випадки вербування агентів і відправки за кордон начальниками обласних управлінь без санкції керівництва НКВС. Зокрема, Львівським УНКВС – агент "Катя", Луцьким – агент "Патріот", Тернопільським – агент "Клин" [9, арк. 3 зв].

Для відділу ЕКО характерним було розширення агентури на підприємствах Західної України. У Тернопільському УНКВС агентурна мережа складалася з 9 агентів і 27 донощиків, Луцькому УНКВС – 10 агентів і 32 донощики, Львівському – 104 донощиків [9, арк. 3 зв]. Серед торгівельних структур і підприємств, що перебували у приватній власності інформація щодо агентури відсутня. Також практично не було охоплено агентурною мережею куркулів і валютчиків. Так, у Тернопільському УНКВС було заведено 3 агентурних справи ("Куркулі", "Злі", "Поляки") і ще 16 перебувало у стані напрацювання, Львівському УНКВС 5 агентурних справ ("Ренегати", "Зрадники", "Шкіряники" та інші) і 97 справ-формулярів, Луцькому УНКВС – 8 агентурних справ ("Приміські", "Самостійники", "Свастика" та інші) і 46 справ-формулярів [9, арк. 4].

Деякі справи не мали серйозної агентурної розробки і не були ретельно перевірені. У Луцькому УНКВС – "Свастика", "Самостійники", Львівському УНКВС – "Повстанці", "Націоналісти", Тернопільському – "Поляки", "Злі" [9, арк. 4].

Робота слідчих відділів органів УНКВС у Західній Україні характеризувалася тенденціями до спрощеного і поверхового ведення слідчими справ і якнайшвидшої їх передачі до судових інстанцій. Однак НКВС вимагав розширення слідчих справ. Слідчі частини обмежувалися вузькими питаннями в'язання обставин справи і її завершення. Варто відзначити, що у ході слідства незначна увага приділялася в'язанню і встановленню організаційної й структурної побудови і методів роботи колишніх польських розвідувальних органів, антирадянських партій, а також розкриття агентури польської розвідки, що діяла у Німеччині, Румунії та інших країнах і навпаки, агентів іноземних розвідок, що працювали на території Польщі.

Оперативні відділи не орієнтували слідчі частини про нові методи роботи антирадянських партій і контрреволюційних формувань. Взаємозв'язок між оперативними відділами в слідчими частинами був доволі незначним, що призводило до арештів слідчими органами агентури одних і тих же осіб, ведення одних і тих же слідчих справ. Наприклад, справа Вонсовича у Луцькому УНКВС та інших арештованих [9, арк. 4].

Окремі слідчі і оперативні відділи обласних управлінь НКВС були перевантажені слідчими справами й арештованими, що негативно відобразалося на ефективності їх роботи. Наприклад, у Луцькому УНКВС на 8 працівників слідчої частини велися справи по 30 арештованих, оперативний відділ проводив допити 89 осіб [9, арк. 4 зв]. Варто наголосити на тому, що практично у всіх обласних управліннях УНКВС були серйозні порушення кримінально-процесуального кодексу. Наприклад, у Станиславівському УНКВС 305 арештованим зовсім не пред'явили обвинувачень, у Львівському – 1246 особам, з них 23 арештованих перебували в ув'язненні, без санкції прокурора, у Луцькому 205 осіб [9, арк. 4 зв]. Значна кількість арештантів перебувала в ув'язненні по декілька місяців без допитів, слідства і незаконно. Слідчі справи технічно оформлялися без дотримання форми, мали місце виправлення, закреслення тощо.

Необхідно наголосити на тому, що більшість агентурних справ і справи, що перебували у стані напрацювання, були вигаданими і сфальсифікованими, про це свідчила як відсутність злочину, свідків, речових доказів, так і документальних даних. Однак саме такими діями обласні управління НКВС намагалися показати свою роботу, основне завдання полягало у пошуку "ворогів народу" і розкритті "контрреволюційних елементів" у Західній Україні.

1-і спецвідділи займалися повним обліком арештованих, слідчих справ, після чого вони потрапляли у прокуратуру. Втрата вимогливості спецвідділами призводила до несвоєчасної реєстрації арештованих і слідчих справ. Спецвідділи не мали змоги вести щоденний контроль за слідством, володіти інформацією про стан слідчих справ, обліком арештованих і заведенням нових справ-формулярів. Обліково-статистична і контрольна картотека не була повністю створена в обласних управліннях УНКВС [9, арк. 4 зв, 5].

3-ті спецвідділи займалися зовнішньою розвідкою і мали надавати допомогу оперативним відділам. Основними недоліками у роботі було зволікання зі створення мережі резидентур, залучення працівників спецвідділів до арештів, проведення обшуків, незнання польської мови, відсутність необхідного гардеробу, манер поведінки тощо. Названі недоліки приводили до розкриття агентів зовнішньої розвідки. Спецвідділи в основному орієнтувалися на вокзали і готелі, куди прибували іноземці. Вони постійно відчували потребу в перевірених і надійних кадрах. Так, у Тернопільському УНКВС із 7 агентів, на об'єктах, які контролював спецвідділ, постійно перебувало лише 3 особи, Станіславівському – із 15 – 7, Луцькому – із 18 – 1 [9, арк. 5].

Отже, в умовах радянської України НКВС виконував не лише ідеологічну, але й каральну функцію боротьби з контрреволюційними елементами, шпигунами іноземних розвідок, здійснював контроль за збереженням урожаю, захисту полів від шкідників тощо, що призводило до масових арештів серед громадян і характеризувалося порушенням радянських законів.

Радянізація Західної України здійснювалася всупереч традиційним національно-історичним, культурним та релігійним традиціям українців, що зумовлювало опір новій владі у різних формах. Якісний і кількісний склад працівників органів обласних управлінь НКВС був недостатньо високим за освітнім і професійним рівнем, що позначалося на якості слідчих справ, недбайливому ставленні до виконання посадових обов'язків тощо.

НКВС і обласні управління охопили розгалуженою мережею слідчої і агентурно-оперативної роботи значну частину громадян радянської України і Західної України з метою тотального контролю за ними, посиленням диктату і нагнітанням страху, прикриваючись соціалістичними ідеями загальної рівності і справедливості, боротьбою з "ворогами народу".

Список використаних джерел

1. Рубльов О. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–60-ті роки ХХ ст.) / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко. – К.: Наукова думка, 1994. – 350 с.
2. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Документи і матеріали / І. Г. Білас. – У 2 кн. – К.: Либідь-Військо України, 1994. – Кн. 2. – 688 с.
3. Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект) / Б. О. Ярош. – Луцьк: Надстир'я, 1995. – 176 с.
4. Малярчук О. Тоталітаризм проти західноукраїнського села / О. М. Малярчук. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 228 с.
5. Кондратюк С. Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні у 1939–1941 рр. (державно-правовий аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спеціальність 12.00.01 "Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень" / Кондратюк Світлана Костянтинівна. – Л., 2003. – 18 с.
6. Калюк О. М. Війська НКВС (МВС) в Україні (1939–1953 рр.): історико-правовий аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спеціальність 12.00.01 "Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень" / Калюк Олександр Миколайович. – К., 2006. – 18 с.
7. Ковалик В. В. Діяльність органів міліції Станіславської області в 1939–1946 роках. Історико-правовий аспект: автореф. на здоб. наук. ступеня канд. істор. наук: спеціальність 07.00.01 "Історія України" / Ковалик Володимир Васильович. – Ужгород, 2008. – 18 с.
8. Льюшин І. Антирадянське підпілля в Західній Україні і НКВС в 1939–1941 рр. (за документами з архівів українських і польських спеціальних служб) // Матеріали Міжнародної наукової конференції "Западна Белоруссия и Западная Украина в 1939–1941 гг.: люди, события, документы". – Режим доступу: <http://www.vostslavia.narod.ru/conference1939/Ljushin1939.htm>.
9. Галузевий державний архів Служби Безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 9. – Спр. 25. – Арк. 1, 1 зв, 2, 2 зв, 3, 3 зв, 4, 4 зв, 5, 59, 59 зв, 64, 64 зв, 65, 66, 66 зв, 108, 108 зв, 109, 109 зв, 110, 110 зв, 111, 112, 112 зв, 113.
10. Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX–XX ст.) / Малік Я.Й, Вол Б. Д., Гелей С. Д. та ін. – Львів: Світ, 2001. – 246 с.
11. Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах. Поляки, євреї та українці, 1919–1945 / Ш.Редліх. – К.: Дух і літера, 2002. – 328 с.
12. ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 26. – Арк. 114–115.

Иван Зуляк

СЛЕДСТВЕННАЯ И АГЕНТУРНО-ОПЕРАТИВНОЙ РАБОТА НКВД В УКРАИНЕ В 1939 Г.

В статье проанализированы ряд секретных приказов и директив НКВД УССР, связанных с недостатками следственной работы НКВД УССР, следственного управления Житомирской области, агентурно-оперативной работой управлений внутренних дел в Тернопольской, Станиславской,

Львовской, Луцкой областях, профилактических мероприятий по предупреждению поджогов и пожаров колхозного имущества.

Ключевые слова: следственная и агентурно-оперативная работа, НКВД, советская Украина, Западная Украина, репрессивная система.

Ivan Zulyak

INVESTIGATION AND INTELLIGENCE-OPERATIVE WORK NKVD IN UKRAINE IN 1939

The article analyzes a series of secret orders of the NKVD USSR, associated with deficiencies of USSR NKVD investigative work, investigation of the Zhytomyr region, intelligence-operative work departments of the Interior in Ternopil, Stanislawow, Lviv, Lutsk areas, preventive measures to prevent arson fires and collective property.

Keywords: investigative and intelligence-operational work, the NKVD, the Soviet Ukraine, Western Ukraine, repressive system.

УДК 94 (477) "1941–1944"

Оксана Яшан

НАЦИСТСЬКА ПРОПАГАНДИСТСЬКА ДРУКОВАНА ПРОДУКЦІЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (1941–1944 РР.)

У статті проаналізовано друковану продукцію нацистської Німеччини як важливий засіб пропаганди на території України у 1941–1944 рр.

Ключові слова: пропаганда, преса, Україна, нацистська Німеччина, окупаційний режим.

Друга світова війна була однією з найвагоміших подій ХХ ст., що суттєво вплинула на подальший історичний розвиток людства. Звернення до її дослідження в Україні залишається актуальним і дотепер, що пов'язано, зокрема, з існуванням низки аспектів, що не залишають байдужими широке коло людей. До них, на нашу думку, належить і проблема вивчення інформаційного впливу гітлерівської Німеччини на населення окупованих територій.

Окремі аспекти окресленої проблеми знаходили висвітлення в публікаціях таких дослідників, як М. Михайлюк, О. Салати, Д. Титаренко, Б. Чернякова [1]. Дослідники вивчали особливості нацистської пропаганди, її роль та вплив на морально-психологічний стан населення України.

Аналізуючи діяльність пропагандистських установ нацистської Німеччини, варто зазначити, що основними засобами ведення пропаганди, що суттєво впливали на морально-психологічний стан населення окупованої України були: радіо, кіно, друкована продукція та усні виступи.

Метою цього дослідження є аналіз пропагандистської друкованої продукції, яку нацистське керівництво вважало основним засобом ведення психологічної війни.

З перших днів існування окупаційного режиму в Україні німецьке командування видавало масовими тиражами численні листівки, у яких населення інформувалося про наміри і кроки нової влади. Так, упродовж короткого часу окупанти поширили у Кременчуці 100 тисяч листівок, 2150 настінних плакатів, 3400 портретів Гітлера, 700 брошур, 80 нацистських прапорів тощо [2, с. 42].

У радянській інформаційній записці "Про настрої та становище населення на окупованій німцями території" від 22 грудня 1941 р. читаємо: "Для підриву морально-політичного настрою населення німці використовують різноманітні методи і форми агітації і пропаганди: шляхом розкидання листівок, розклеювання плакатів. У листівках обіцяється "солодке" життя при німцях. В одному з сіл було вивішено плакат із портретом Гітлера, навколо якого сидять усміхнені діти в українському одязі, знизу напис: "Ось як радісно діти зустрічають нового вождя" [3, арк. 90, 95].

За допомогою листівок німецьке командування проводило також антипартизанську пропаганду, звертаючись до населення із закликом не надавати підтримку радянським партизанам. Також ставилися завдання вести пропаганду, скеровану на партизанів, у якій варто було наголошувати на тому, що вони ведуть боротьбу за втрачену справу, оскільки усі намагання Червоної армії прорвати лінію фронту зазнали краху, а перемога Німеччини є неминучою. Необхідно було доводити до відома партизанів, що, якщо вони добровільно здадуться, то їх вважатимуть перебіжчиками і будуть із ними добре поводитись, тоді, як ставлення до полонених – безжальне. Про це повинні були знати і мобілізовані в партизанські загони місцеві мешканці [4, арк. 43].